

بررسی تغییرات هویت شهری میدان امام خمینی (توپخانه) تهران

* صفر قائدرحمتی

E-mail: safarrahmatai@modares.ac.ir

** صادق نجاتی

E-mail: sadegh_nejati50@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۷/۱۸

چکیده

هویت شهری، زاده‌ی تمایلات اجتماعی درون کالبد شهری است که فرم و شکل ویژه خود را دارد. لذا هویت شهری مفهومی پیچیده و چند بعدی است که حاصل تاریخ و فرهنگ خاص یک شهر و یک جامعه حاکم بر شهر است. میدان‌ها به‌عنوان عنصر هویت دهنده به شهر، در ایران در طول زمان بسیار تغییر کرده‌اند که این تغییرات منجر به تغییر عملکرد و هویت آنها شده است. این پژوهش عواملی را بررسی می‌کند که باعث تبدیل میدان امام خمینی به فلکه شده، است. روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و تاریخی است. عواملی مانند تغییر جریان‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی، از بین رفتن مرکزیت میدان، تردد بیش از حد خودروها، از بین رفتن زیبایی‌های شهرسازی و معماری گذشته و نیز ممانعت از حضور گسترده‌ی مردم باعث تبدیل میدان امام خمینی (توپخانه) به فلکه و از بین رفتن بخشی از هویت شهر شده است.

کلید واژه‌ها: هویت شهری، میدان، میدان توپخانه، فضای شهری.

* استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تربیت مدرس، تهران، نویسنده‌ی مسئول

** دانشجوی کارشناسی‌ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تربیت مدرس، تهران

مقدمه و طرح مسأله

مفهوم « هویت » ابتدا حوزه‌هایی مانند فلسفه، منطق و روان‌شناسی را دربرمی‌گرفت، ولی با توجه به تحولات علمی چند دهه‌ی اخیر، دامنه‌ی آن به محیط‌های انسان ساخت نیز کشیده شده است. شهر به‌عنوان بستر شکل‌گیری جامعه و نمایشگاه معرفی افکار مردم یک کشور، نقش مهمی را در « هویت ملی » ایفا می‌کند (آتشین‌بار، ۱۳۸۸: ۴۶). طبق تعاریف متداول، هویت اصطلاحاً مجموعه‌ای از علائم، آثار مادی، زیستی و روانی است که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه و یا فرهنگی از فرهنگ دیگر می‌شود و در یک استمرار تاریخی شکل می‌گیرد و در عین پویایی، خود را در صورت کالبدی هنر و معماری نمایان می‌سازد (حسینی‌زاده مهرجردی، ۱۳۹۶: ۱۱۳). هنگامی که از هویت شهر صحبت می‌شود، ابتدا باید ویژه‌گی‌های یک محدوده‌ی جغرافیایی را که در ذهن به‌طور منطقی با یکدیگر مرتبط‌اند و می‌توان آنها را به‌عنوان یک کل منسجم به تصور درآورد در نظر بگیریم، وانگهی بخشی از هویت در گرو وجوه تمایز و تفاوتی است که باعث می‌شود آن محدوده را از سایر محدوده‌های مجاورش تشخیص دهیم و جدا کنیم. فقدان هر کدام از این مراحل، باعث می‌شود که هویت شهر در ذهن کنشگرانش، با اختلال مواجه شود (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۰). بنابراین احساس هویت کردن در شهر به واسطه‌ی ایجاد و تداعی «خاطرات عمومی» در شهروندان، منجر به تعلق آنان به شهر می‌شود و شهرنشینان را به سوی «شهروند شدن» که گستره‌ای فعال‌تر از ساکن شدن صرف است، هدایت می‌کند. هویت شهری زمانی معنادار است که تبلور عینی در فیزیک شهر داشته باشد (نوفل و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۸). با گسترش ابعاد مختلف شهرنشینی در سال‌های اخیر و رواج یافتن اقدامات شهرسازی جدید، امروزه بیش از هر زمان دیگری جنبه‌های گوناگون منظر فضاهای عمومی شهری، از کالبد ساختمان‌ها تا فعالیت و رفتارهای انسانی، با آشفتگی و اغتشاش مواجه شده است. نوعی بی‌سامانی که فرایند احساس، ادراک، شناخت و تحسین این‌گونه فضاها را برای شهروندان با مشکل جدی مواجه ساخته است (دانش‌پایه و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۸). مطالعه شهر از ابتدای پیدایش شهرها و به‌خصوص شهرهای ایران بعد از اسلام گویای آن است که همواره میدان همچون دیگر اندام‌های مؤثر و کارکردی در حیات شهر، حضوری مؤثر دارد. میدان به‌عنوان عنصر هویت‌بخش شهر بسیار حائز اهمیت است (حسن‌زاده و فرخ‌زاد، ۱۳۹۵: ۲). کارکرد، نقش و هویت میدان امام خمینی

(توپخانه) از زمان شکل‌گیری آن یعنی قاجار تا به امروز تغییر کرده و میدان تبدیل به فلکه شده است. این تغییر و تحولات ناشی از ضرورت‌های مکانی و زمانی است. هم‌چنان‌که شهر سنتی به سمت شهر مدرن پیش رفت، اجزای آن نیز به شکل مدرن و امروزی تغییر شکل و به نوعی تغییر ماهیت دادند. به دنبال این تغییرات میدان همچون یک مفصل و اتصال مهم ارتباطی و اجتماعی در شهر، دچار تحول و دگرگونی شد (قبادیان و رضایی، ۱۳۹۲: ۱۷۸). میدان‌های شهری عرصه نمایشی برای زندگی یک شهر هستند که، از حرکت، کوشش و تلاش برای زندگی و سرزندگی شهروندان‌اش خبر می‌دهند. میدان با طرح و ترکیبش به شهر هویت می‌بخشند. قدرت، خلاقیت، هنر و کمال دوستی مردم در آن است (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۷۸). میدان امام خمینی (توپخانه) از ابتدای تأسیس نقش و عملکرد متفاوتی داشته است، نقش و عملکردهای آن در زمان‌های مختلف تغییر کرده است، لذا در این پژوهش ضمن بررسی تحولات کالبدی و ساختاری و تحولات تاریخی میدان امام خمینی (توپخانه) و هم‌چنین شناخت نقش فضاهای عمومی در هویت بخشی شهری (تهران) به دنبال این هستیم که، چه عواملی باعث تبدیل میدان به فلکه شد، و چگونه این دگرگونی به از بین رفتن بخشی از هویت شهری انجامید؟

سؤالات پژوهش

- ۱- آیا فضاهای عمومی (میدان) در هویت بخشی شهری نقش داشته‌اند؟
- ۲- آیا تغییر میدان به فلکه در تغییر هویت شهری تأثیرگذار بوده است؟

چارچوب مفهومی

۱- تعاریف و مفاهیم

۱-۱- فضای شهری

کاستل فضا را یک تولید مادی در ارتباط با سایر عوامل مادی می‌داند. در بین سایر عوامل، خود انسان قرار گرفته است که در داخل روابط اجتماعی ویژه، به فضا، فرم، کارکرد و اعتبار اجتماعی می‌بخشد (شکویی، ۱۳۸۵: ۲۸۷). فضاهای شهری بخشی از فضاهای باز و عمومی شهرها و به نوعی تبلور ماهیت زندگی جمعی‌اند، یعنی جایی که شهروندان در آن حضور دارند. بنابراین فضای شهری را می‌توان بستری محاط شده به وسیله‌ی عناصر شهری دانست که در آن روابط و فعالیت‌های اجتماعی متبلور شده و

شکل می‌یابند (عباس‌زاده، گوهری، ۱۳۹۳: ۱۶۶). مکان، بخشی از فضای جغرافیایی و در واقع، بستر شکل‌گیری روابط اجتماعی است که به‌عنوان دومین جریان شاخص کلیدی جغرافیا، فضا را از تفاسیر، ارزش‌ها و هیجان‌ها پر می‌کند (زرقانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۳۵). یکی از مهم‌ترین فضاها از نظر کارکرد ترافیکی در فضای شهری، فلکه است. فلکه عبارتست از گشودگی تقاطع محورها و جزیره‌ای در وسط گشودگی‌ها، با پوشش گیاهی، آب‌نما، فواره و بعضاً مجسمه که عملکرد غالب آن توزیع روان‌تر و ایمن‌تر حرکت سواره است (گلمکانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۵). اما از نظر کارکردهای سیاسی، اجتماعی و هویت شهری، میدان یکی از مهم‌ترین فضاها می‌باشد. میدان در لغت «قطعه زمین بی‌عمارت» تعریف شده، اما اندازه خاصی برای آن معین نشده است (بهبادفر، ۱۳۸۵: ۱۵۲). طبق نظر مک کول (۲۰۰۱) میدان‌ها فضاهایی عمومی هستند که برای همه به منظور استفاده کردن در دسترس هستند و هدف اصلی آنها مکانی برای گذران اوقات فراغت است. درحالی‌که، برای هاردرد و همکاران. (۲۰۰۶)، «میدان‌ها مکان ملاقات هستند که هدف اصلی آنها تحریک زندگی اجتماعی است (جولیانا و همکاران، ۲۰۱۷: ۴۱۹). یک «میدان شهری» یک فضای عمومی باز است که باعث تقویت تعامل اجتماعی وسیله ارائه‌ی خدمات به‌عنوان مکان ملاقات و استفاده شهروندان برای فعالیت‌هایی مانند قدم زدن، نشستن و برقراری ارتباط، اغلب در ارتباط با ارائه مصارف گوناگون می‌شود (سیلویا راسکوویچ، رینولد دکر، ۲۰۱۵: ۲۳۸).

۱-۲- نقش میدان‌های شهری در هویت شهری

میدان‌های شهری دارای تنوعی از نقش‌ها و عملکردها هستند، زیرا فضاهای عمومی تعداد زیادی از افراد و فعالیت‌ها را جذب می‌کنند، یا مدتی را در اطراف مغازه‌ها می‌گذرانند. با توجه به گفته لینچ، میدان‌ها مکان‌هایی هستند که در آن افراد می‌توانند با یکدیگر ملاقات داشته و مکان‌هایی برای تعاملات اجتماعی هستند. در حقیقت، فضاهای عمومی مانند میدان، فضاهایی هستند که در بین گروه‌های مختلف مردم، با توجه به طبقه و قومیت، جنسیت و سن آنها، به وجود می‌آورند (آرمین عباسیان، ۲۰۱۶: ۸). بنابراین میدان باید به‌عنوان یکی از عناصر اصلی فضای شهری امکان آسایش و راحتی شهروندان را فراهم آورد و به نحوی باشد که شهروندان بتوانند از مناظر تاریخی اطراف آن عکس‌خاطره‌انگیزی گرفته، با دوستان و آشنایان خود ملاقات کنند و در روزهای خاص در آن گردهم آیند (فیضی، اسدپور، ۱۳۹۳: ۷).

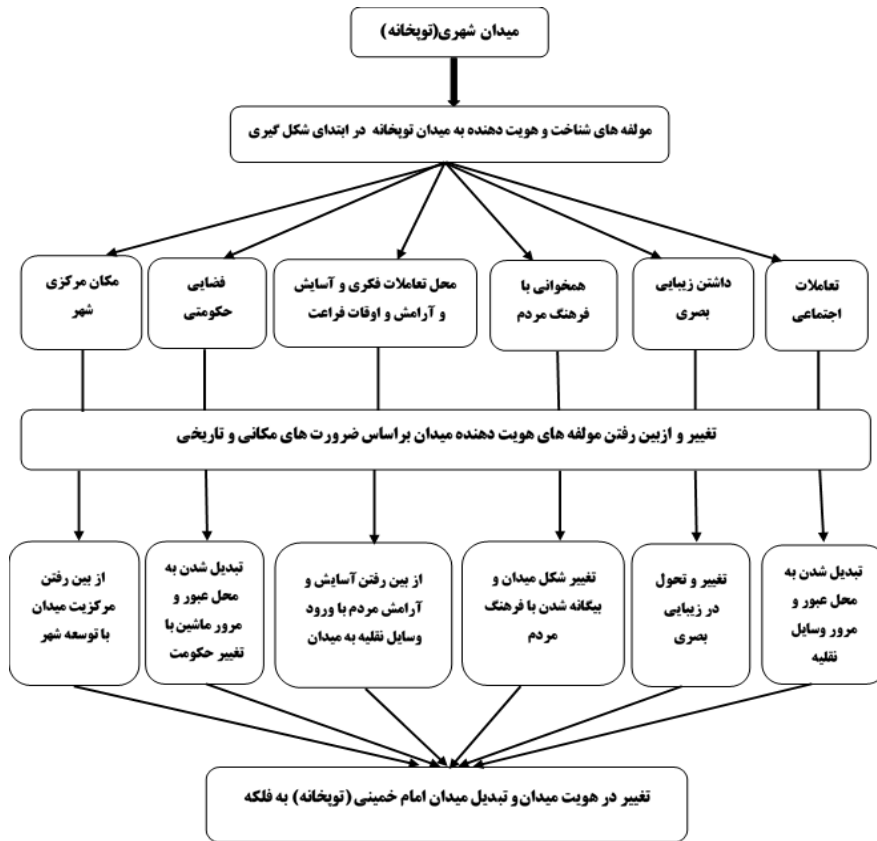
۳- فرضیات پژوهش

- ۱- به نظر می‌رسد فضاهای عمومی (میدان) در هویت بخشی شهری تأثیر گذار بوده‌اند.
- ۲- به نظر می‌رسد تبدیل میدان به فلکه، در تغییر هویت شهری نقش داشته است.

۴- رویکرد پژوهش: فرایندهای اجتماعی مکانی

مفهوم یابی مکان به عنوان فضای مجادله‌ای با هویت‌های چندگانه، به درک انسان از مکان کمک می‌کند. این موضوع به ما امکان می‌دهد، تنوع و تفاوت فضاهای خاص را در چارچوب خودشان و در رابطه با بسترهای گسترده ترشان، درک کنیم. هم چنین نشان می‌دهد که چگونه بدون تثبیت کردن، ویژگی‌های مکان را متن دار کنیم. ریچارد سنت (مدنی پور، ۱۳۷۸: ۳۳). با توجه به این که هویت میدان‌های شهری به عنوان یک مکان آمیزه‌ای از روابط اجتماعی در دوره‌های مختلف است و ابعاد اجتماعی و فیزیکی شکل شهر، رابطی پویایی با یکدیگر دارند، و بافت فیزیکی با روندهای متفاوت اجتماعی تولید شده و مشخص می‌شود، بنابراین بافت فیزیکی شهرها در دوره‌های مختلف متأثر از روندهای اجتماعی هر دوره است. و برداشت‌های پویایی که ما از میدان‌های شهری به عنوان یک مکان در دوره‌های مختلف داریم با واقع بینی بیشتری هویت‌های اجتماعی را منعکس می‌کنند. این روندهای اجتماعی اند که در طول زمان باعث تغییر هویت مکان‌ها شده‌اند. لذا در این پژوهش تمامی فرایندهای اجتماعی مکانی را که از ابتدای ایجاد میدان رخ داده، بررسی کردیم و عواملی را که باعث تغییر میدان به فلکه و تغییر هویت میدان شدند را به دست آوردیم.

۵- مدل مفهومی پژوهش

منبع: نگارندگان (۱۳۹۷)

روش تحقیق

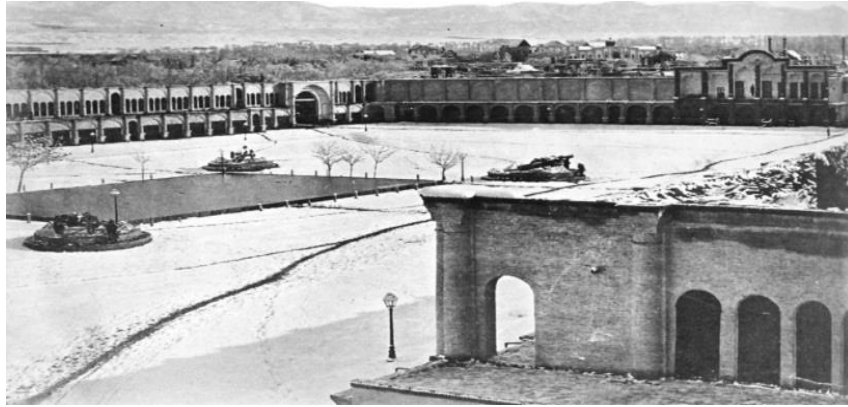
روش این پژوهش از نوع توصیفی-تاریخی و روش جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش اسنادی و کتابخانه‌ای و شیوه‌ی تحلیل اطلاعات نیز توصیفی-تحلیلی و تاریخی است. در ابتدا یک بررسی تاریخی از میدان صورت گرفت؛ بدین صورت که با مطالعه‌ی دقیق منابع (کتاب‌ها، مقالات، پایان‌نامه‌ها و غیره) تغییراتی که در طول زمان (از لحاظ شکل، کارکرد، عملکرد و...) در این میدان اتفاق افتاده به‌طور دقیق مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت و براساس این تحلیل‌ها، نتایج حاصل از تحقیق به دست آمد. در این

راستا برای جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از جدیدترین منابع فارسی و لاتین از جمله کتاب‌ها، نشریات، مقالات و غیره استفاده شده است.

۵- نتایج و یافته‌ها

۵-۱- تغییرات تاریخی میدان امام خمینی (توپخانه)

میدان امام خمینی در دوره‌ی ناصرالدین شاه در سال ۱۲۴۳ هجری شمسی به شکل مستطیل به طول ۲۲۰ متر و عرض ۱۱۰ متر در دو طبقه در شمال ارک ساخته شد. طبقه‌ی همکف فضایی برای نگهداری توپ‌ها و مهمات و طبقه فوقانی برای اقامت توپچیان در نظر گرفته شده بود. میدان توپخانه به خیابان‌های ناصرخسرو (ناصریه)، باب همایون (الماسیه)، لاله زار، فردوسی (علاءالدوله یا سفرا یا امین‌السلطان)، امیرکبیر (چراغ‌گاز یا چراغ) و امام خمینی (مریض‌خانه یا سپه) متصل بوده است. ورودی این خیابان به میدان، از طریق سردرها و دروازه‌ها امکان‌پذیر بوده که جمعاً شش دروازه با نام خیابان‌ها، بر بدنه‌ی میدان دورتادور ساخته شده بود. این میدان در دوره قاجار، در مرکز شهر و در مفصل ارتباطی بخش قدیمی و توسعه‌ی جدید و در جوار ارک حکومتی واقع شده است. در همین دوره بعضی از ادارات و مؤسسات دولتی مدرن، مانند اداره پست، در بدنه‌ی شمالی، تلگراف‌خانه (۱۳۰۵ هـ.ق)، در بدنه‌ی جنوبی، دروازه باب همایون، در ضلع غربی سردر قورخانه و اداره نظمی و در بدنه شرقی، بانک انگلیس (بانک شاهی) در درون حصار میدان امام خمینی (توپخانه) احداث شدند. در میانه‌ی میدان توپخانه حوض آب، ستون و درخت قرار داشته است (محمدزاده‌مهر، ۱۳۸۱: ۶). این میدان، محل عبور و مرور انسان‌ها و چهارپایان در بین دو بخش قدیم و جدید شهر و مبدأ و مقصد خطوط وسایل نقلیه آن زمان (کالسکه، درشکه، ماشین دودی) بوده و امنیت عابر پیاده را تأمین می‌کرده است (رضویان، خدابخشی، ۱۳۹۴: ۸۶). میدان توپخانه از گذشته‌های دور مرکز حمل و نقل و ترافیک شهر تهران و هم‌چنین محل تجمعات اعتراضی و اعدام برخی از محکومان معروف بوده است. این میدان در حال حاضر نوعی مرکزیت اداری و تجاری دارد (ارسلانی، روح‌افزای، ۱۳۹۵: ۱۰). میدان توپخانه تا اوایل سلطنت مظفرالدین شاه موقعیت نظامی خود را حفظ کرد، ولی از نیمه‌های سلطنت مظفرالدین شاه وضعیت توپخانه دگرگون شد و در موقع مشروطه دیگر تویی در آنجا نمانده بود (صفائی، ۱۳۴۶: ۴۴).

شکل شماره ۱: میدان امام خمینی (توپخانه)، در زمان قاجار (منبع: آلبوم خانه کاخ گلستان)

شکل ۲: میدان امام خمینی (توپخانه)، در زمان پهلوی اول (۱۳۱۰) (منبع: آلبوم خانه کاخ گلستان)

شکل ۳: میدان امام خمینی (توپخانه)، در زمان پهلوی دوم (۱۳۴۱) (منبع: آلبوم خانه کاخ گلستان)

شکل ۴: میدان امام خمینی (توپخانه)، منبع (فکوهی، سیارپور، سال ۱۳۹۳، ۴۵)

۶-۲- تغییرات ساختار کالبدی میدان توپخانه و تغییرات هویت شهری

۶-۲-۱- تغییرات میدان در دوره اول (قاجار)

با توجه به نقشه‌های قدیمی تهران با عنوان‌های دار الخلافه تهران (۱۸۸۵ میلادی - ۱۲۷۵ هجری قمری) و دارالخلافه ناصری (۱۸۹۱ میلادی - ۱۳۰۲ هجری قمری) تا امروز، موضع خیابان‌های منتهی به میدان توپخانه تغییر مهمی نکرده است. شکل میدان مستطیل شکل به نسبت ۱ به ۲، طول آن حدود دویست متر و عرض آن یکصد و ده متر بود (سوادکوهی، ۱۳۷۸: ۴۴). در این دوره، پس از تثبیت شکل اصلی میدان، تغییرات جزئی و موضعی در شکل و کالبد و عملکرد ابنیه‌ی گرداگرد میدان رخ می‌دهد، لیکن کلیت فضایی میدان تغییری نمی‌کند و شکسته نمی‌شود و در فاصله زمانی سال‌های ۱۳۰۰-۱۲۶۰ به طول انجامید. تغییرات ساختار کالبدی میدان، از اواخر دوره قاجار و پس از روی کار آمدن حکومت رضا شاه آغاز شد (محمدزاده‌مهر، ۱۳۸۱: ۸). توسعه‌ی میدان‌های شهری از سنت به مدرنیسم با تمرکز ویژه بر میدان توپخانه صورت گرفت که با ورود مدرنیسم، در زمان قاجار، عناصر سنتی میدان دستخوش تغییر شد و با ساختن میدان توپخانه و عناصر جدید، نخستین میدان مدرن تهران ساخته شد (خدابخشی، ۲۰۱۴: ۵۲۷).

۶-۲-۲- تغییرات میدان در دوره دوم (پهلوی اول)

این دوره مصادف است با تغییر حکومت قاجار و روی کار آمدن حکومت رضاخان و تغییر الگوی گذشته و پیدایش روابط جدید و شروع مدرنیزاسیون و در نتیجه، وقوع تغییر و تحولات جدی در چهره‌ی شهر تهران، که در نهایت به شکسته شدن قالب قبلی

میدان منجر شد. شکل جدید میدان در فاصله سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ تکمیل و تثبیت شد و این وضعیت کم و بیش تا حدود ۱۳۴۰ باقی ماند (محمدزاده‌مهر، ۱۳۸۱: ۱۰). بعد از روی کار آمدن حکومت پهلوی، پهلوی اول با پیروی کورکورانه از تمدن غرب، هم‌چنین برای اثبات قدرت و شکوه حکومت جدید و نمایش برتری آن نسبت به قاجار، دستور تخریب بسیاری از بناهای با ارزش را که نشأت گرفته از فرهنگ نسبتاً سنتی بود، صادر کرد. از آن جمله می‌توان دروازه‌های با شکوه مدخل خیابان‌ها و بانک شاهی و نیز بدنه‌های شمالی و جنوبی را نام برد (سوادکوهی، ۱۳۷۸: ۴۸). طی این دوره ماهیت میدان به کلی دگرگون شد. ساختمان شهرداری، در بدنه‌ی شمالی میدان تخریب شد و ساختمان‌های متعدد ریز و درشت تجاری پشت شهرداری در معرض دید قرار گرفت. در بدنه‌ی جنوبی میدان، ساختمان بی‌سیم تخریب و جای آن ساختمان ۱۴ طبقه مربوط به وزارت پست و تلگراف و تلفن ساخته شد. ساختمان شهربانی، در بدنه‌ی غربی، تبدیل به اداره راهنمایی و رانندگی شد و در ضلع شمال غربی، یکی از عمارت‌های پیشین توسط علی‌اصغر صنعتی، به موزه تبدیل گشت و در کنار آن ساختمان بانک سپه تا ابتدای ضلع میدان گسترش یافت درحالی‌که در گذشته، در این ضلع داروخانه سپه مستقر بود. بدنه شرقی تغییری نیافت و بانک شاهی به بانک بازرگانی تغییر نام داد. با تخریب ساختمان شهرداری، کناره‌های میدان وسعت یافت و خیابان اکباتان در ضلع شمال شرقی به ورودی‌های میدان اضافه شد. پایانه اتوبوس نیز در بدنه‌ی شمالی میدان قرار داشت (رضویان، خدابخشی، ۱۳۹۴: ۸۸).

۳-۲-۶- تغییرات میدان در دوره سوم (پهلوی دوم)

این دوره با روی کار آمدن پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰) آغاز شد. در این زمان سبک جدیدی موسوم به معماری و شهرسازی مدرن که تحولی نو در جهان داشت تازه در ایران در حال تولد و رشد بود. هم‌اکنون نیز اثرات این سبک در معماری دیده می‌شود. موج تازه، باعث تخریب اکثر بناهای گذشته میدان شد و جایگزین آن بناهایی با سبک جدید شد، از آن جمله تخریب ساختمان‌های پست و بلدی (شهرداری) و احداث بنای مخابرات فعلی در بدنه‌ی جنوبی و نیز بناهایی فاقد ارزش معماری، در بدنه شمالی را می‌توان نام برد. قابل ذکر است که پس از تخریب ساختمان شهرداری، بنایی جای آن احداث نشده است، لذا زمین آن باعث افزایش سطح مساحت میدان شد (سوادکوهی، ۱۳۷۸: ۵۱).

۴-۲-۶- تغییرات میدان در دوره چهارم (بعد از انقلاب اسلامی)

این دوره مصادف با زمانی است که شکل شهر و روابط شهری گذشته به کلی دگرگون و به تبع آن، کالبد میدان نیز از ارزش‌ها و عملکردها و قالب‌های قبلی کاملاً دور می‌شود و الگو و سبک معماری بین‌المللی در معماری و شهرسازی مورد توجه قرار می‌گیرد. توسعه‌ی سریع شهر تهران و ازدیاد جمعیت شهرنشین و شروع ساخت‌وسازهای جدید چهره معاصر شهر تهران را به وجود می‌آورد. وضعیت فعلی میدان توپخانه را باید حاصل این شرایط دانست. تغییرات ساختار کالبدی میدان در این دوره یعنی بعد از انقلاب اسلامی با تغییر نام از توپخانه به امام خمینی آغاز شد. ساختمان لیستر در دهه‌ی ۱۳۶۰ تخریب شد (محمدزاده‌مهر، ۱۳۸۱: ۱۳۲). اداره راهنمایی رانندگی نیز تخریب و ایستگاه مترو جایگزین آن شد. پارک آتش‌نشانی در کنار ایستگاه مترو ساخته شده است. ساختمان موزه آثار صنعتی در ضلع شمال غربی با حالت رو به ویرانی همچنان پابرجاست. بانک بازرگانی به تجارت تغییر نام یافته است. پایانه اتوبوس‌رانی به خیابان باب همایون انتقال یافت و پایانه‌ی تاکسی جایگزین آن شد که تا امروز فعال است. در وضعیت فعلی، با گسترش شهر تهران، از مرکزیت جغرافیایی این میدان کاسته شده است ولی این مرکزیت در ایستگاه مترو وجود دارد، به این معنی که ایستگاه امام خمینی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز تلاقی و تعویض خطوط مترو در آمده و افراد زیادی در این ایستگاه پیاده و یا تغییر مسیر می‌دهند (رضویان، خدابخشی، ۱۳۹۴: ۸۸).

۳-۶- شناخت تأثیرات تغییر میدان به فلکه در از بین بردن هویت شهری

میادین شهری سنتی در گذشته واجد ویژگی‌ها و هویتی خاص در زمینه‌های مختلف کالبدی و عملکردی و معنایی بوده‌اند. ویژگی‌هایی که بر پایه‌ی معنا محوری یا به عبارت بهتر معنویت محوری توانسته بودند میزان حضورپذیری و تعاملات اجتماعی را افزایش دهند. این ویژگی‌ها به مرور زمان دستخوش تغییرات بسیاری شده‌اند. طی سال‌های اخیر فرم‌ها و عملکردهای میادین شهرهای ما در برابر تغییرات و تحولات سریع و مخرب ناشی از ورود خودروی شخصی به شدت تغییر کرده است؛ این در حالی است که معنای آنها در ذهن شهروندان ما کماکان پابرجاست و رفتارهای ناشی از این موضوع نیز همچنان به‌صورت عادی باقی مانده است و ناخودآگاه مورد تقلید دیگران قرار می‌گیرد (عباس‌زاده، گوهری، ۱۳۹۱: ۱۷۶). در واقع میدان باید بتواند

خاطره‌انگیزی کند و حضور فعال و گسترده‌ی مردم را نیز در خود تأمین کند؛ نه این‌که فقط جنبه‌ی عبور و مرور داشته باشد. میدان‌های کنونی و یا مفهوم دقیق‌تر آن، فلکه‌های شهری، از زیبایی شهرسازی و نیز اصول زیبایی معماری بهره‌ای نبرده‌اند و بدون ارتباط با فرهنگ آن محل و شهر برای رفع نیاز فوری ترافیکی سواره طراحی و ساخته شده‌اند. با نگاهی گذرا به میدان‌های مختلف در گذشته و مقایسه‌ی تطبیقی در تار و پود عناصر تشکیل دهنده‌ی میدان‌ها چون راه، پیاده رو، سنگ فرش، ارتباط، فعالیت‌ها و بسیاری از معیارهای مشخص دیگر در زمینه‌های کالبدی و فضایی، می‌توان به نتایج مثبت یا منفی‌ای چون احساس غنا، نظم، تعادل، انعطاف، سرزندگی، همخوانی، حس محصور بودن، نشانه، یادمان، هویت، روحیه‌ی فعالیت و بسیاری عوامل دیگر دست یافت. آنچه درباره‌ی میدان‌های جدید به‌طور اجمالی می‌توان بیان کرد، توجه کمتر شهرسازان به نقش و اهمیت فرهنگ اسلامی کشورمان، عواطف و ارزش‌های انسانی و هنرمندانه و یا عدم بازیافت آنها در طرح‌های اجرا شده است. اغلب میادین شهری موجود در شهرها به‌خصوص در بخش جدید، بیانگر این مسأله هستند که این فضاها در تداوم منطقی با گذشته طراحی و ساخته نشده‌اند، بلکه به سبب رشد سریع جمعیت و وسعت شهرها و نیز گسترش استفاده از اتومبیل تغییر شکل ناگهانی پیدا کرده و عملکرد واقعی خود را از دست داده‌اند؛ به عبارت دیگر نه تنها اصول شهرسازی و معماری و طراحی شهری گذشته نادیده گرفته شده، بلکه اصول و معیارهای منطقی نیز ارائه نشده است؛ این فضاها نه تنها برای زمان حاضر، بلکه برای آینده نیز نامناسب و بیگانه خواهند بود (حبیبی، روحانی چولایی، ۱۳۹۴: ۱۰ و ۱۱).

۶-۴- عوامل تغییر میدان به فلکه

۱- از بین رفتن مرکزیت میدان ۲- از بین رفتن زیبایی معماری و شکل بصری میدان
 ۳- ورود وسایل نقلیه به میدان باعث از بین رفتن تعاملات اجتماعی، فکری و از بین رفتن آسایش و آرامش مردم شد.

۶-۵- نقش میدان توپخانه در هویت ملی و انقلاب اسلامی

میدان‌های شهری براساس زمان و مکانی که در آن واقع شده‌اند عملکرد مختلفی داشته‌اند. گاهی محل عملکردهای مذهبی، یا حکومتی و گاهی خرید و فروش بوده‌اند. در شهرهای دوره اسلامی، میدان اهمیتی مهمی پیدا می‌کند و از این دوره با نقش و

عملکردهایی متفاوت مانند تجاری، ورزشی، مذهبی، اداری و حکومتی کارکردهایی متعدد می‌یابد (حسن‌زاده، فرخ‌زاده، ۱۳۹۵: ۴). با توجه به این‌که میدان توپخانه (امام خمینی) در ابتدای شکل‌گیری نقش مرکزیت شهر، تعاملات اجتماعی، فکری و موقعیت نظامی داشت، لذا هم محل تجمعات اعتراضی علیه حکومت‌ها و اعدام برخی از محکومان معروف بوده و هم به‌عنوان یک نماد، نقش مهمی در هویت دادن به شهر و هویت ملی ایفا کرده است. اما در طول زمان با تغییر جریان‌ات سیاسی، اجتماعی و مذهبی به‌ویژه با ورود مدرنیسم هم نقش مرکزیت آن کم شد و هم این‌که نقش آن در شکل‌گیری انقلاب اسلامی به‌عنوان یک میدان جهت تجمعات علیه حکومت شاه نسبت به ابتدای شکل‌گیری آن، کمتر شد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

شهر عرصه‌ی پیچیده‌ای از تعاملات شهروندان آن است که ادراک و خاطره شهروندان از آن نشأت می‌گیرد، و به آن روح و معنا می‌بخشد. میدان‌ها به‌عنوان عنصر شهری که بیشترین تأثیر را در تعاملات اجتماعی فکری شهروندان دارند، و در واقع رویدادهای مهم تاریخی و شکل‌گیری خاطرات جمعی در آن به وقوع می‌پیوندد، همواره از دوران‌های گذشته دارای اهمیت بسیار داشته‌اند. و یکی از فضاهای تأثیرگذار در شهر می‌باشند که در سرزندگی شهروندان، ایجاد حس مکان و هویت‌بخشی به فضاهای شهری نقش مؤثری دارند. میدان‌های شهر با گذر از سنت به مدنیته دچار تغییر و تحولات زیادی شدند و براساس ضرورت مکانی و زمانی که در آن واقع شده‌اند، نقش‌ها و عملکردهای مختلف و متفاوتی به خود گرفته‌اند. میدان امام خمینی (توپخانه) هم از این قانده مستثنی نیست. عوامل تاریخی، جریان‌های سیاسی، اجتماعی، و مذهبی در طول زمان باعث شد که ساختار فضایی میدان توپخانه تغییر کند و میدان در زمان‌های مختلف نقش، عملکرد و شکل متفاوتی به خود بگیرد. میدان امام خمینی (توپخانه) با از دست دادن مرکزیت خود و با ورود وسایل نقلیه که منجر به کم شدن امکان تعاملات اجتماعی، فکری، آسایش و آرامش شد و نیز از دست دادن معماری اولیه خود از میدان به فلکه تبدیل شد و نقش و عملکرد جدیدی به خود گرفت و نقشی که در ابتدای شکل‌گیری داشت از بین رفت.

راهکارها و پیشنهادها

- ۱- با توجه به این که میدان در سطح شهر محل برخورد چهره‌به‌چهره و تعاملات اجتماعی است، ایجاد فضاهایی برای پیاده‌محوری ضروری است.
- ۲- استفاده از عناصر طبیعی و مصنوعی در سطح میدان که باعث تقویت هویت شهری می‌شود، لازم به نظر می‌رسد.
- ۳- به معماری و زیبایی بصری میدان توجه بیشتری شود طوری که با فرهنگ مردم همخوانی داشته باشد.
- ۴- خاطرات جمعی و تاریخی میدان احیا شود؛ مثل استفاده از بیلبوردهای شهری که معرّف قدمت و تغییرات میدان هستند.
- ۵- تغییر و تحول در کاربری‌های اطراف میدان صورت گیرد؛ از جمله: به حداقل رساندن کاربری‌های اجباری (مانند ایستگاه‌ها و فعالیت‌های اداری) در اطراف میدان؛ افزایش کاربری‌های انتخابی (مانند رستوران، گالری و ...).

منابع

- ابراهیمی، محمدحسن (۱۳۸۸)؛ «میدان، فضاهاى تعريف نشده شهرهاى ايرانى»، *نشریه هویت شهری*، س ۳، ش ۴، صص ۱۲۰-۱۰۷.
- اتشین‌بار، محمد (۱۳۸۸)؛ «تداوم هویت در منظر شهری»، *نشریه باغ نظر*، س ۶، ش ۱۲، صص ۴۵-۵۶.
- ارسلانی، شاهین؛ روح‌افزای، فرهاد (۱۳۹۵)؛ *معاصر سازی در بافت تاریخی ایران (نمونه موردی: میدان توپخانه شهر تهران)*، اولین کفرانس ملی رویکردهای معماری و شهرسازی پیش‌رو، صص ۱۴-۱.
- بهزادفر، مصطفی (۱۳۸۶)؛ *هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)*، نشر شهر.
- حبیبی، کیومرث؛ روحانی‌چولائی، الهام (۱۳۹۴)؛ «ارزیابی کیفی تغییر عناصر شهرکهن ایرانی به شهر مدرن در جهت احیای مکان‌های شهری با هویت ایرانی - اسلامی»، *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ش ۲۱، صص ۱۸-۵.
- حسن‌زاده، زهرا؛ فرخ‌زاده، محمد (۱۳۹۵)؛ کنکاشی در سیر تحول و کارکرد میدان‌های شهری با نگرش موردی به میدان‌های ایرانی، همایش بین‌المللی معماری و شهرسازی هویت‌گرا، صص ۱۵-۱.
- حسینی‌زاده مهرجردی، سیده‌سعیده (۱۳۹۷)؛ «بازخوانی عناصر هویت‌بخش معماری و شهرسازی یزد در سفرنامه ابراهیم جکسون»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ۷۳، س ۱۹، ش ۱، صص ۱۱۱-۱۳۰.
- دانش‌پایه، نسارا؛ حبیب، فرح؛ طغیانی، شیرین (۱۳۹۶)؛ «تبیین فرایند شکل‌گیری حس مکان در توسعه جدید شهری (منطقه ۴ شهرداری تهران)»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ۷۲، س ۱۸، ش ۴، صص ۳۰-۱۷.
- رضویان، محمدتقی؛ خدابخشی، زهرا (۱۳۹۴)؛ تحولات ساختاری کالبدی میدان‌های شهر تهران؛ مطالعه موردی میدان‌های امام خمینی، بهارستان، انقلاب و آزادی، پژوهش‌های دانش زمین، س ۶، ش ۲۱، صص ۸۰-۹۹.
- زرقانی، سیدهادی؛ حیدری، جهانگیر؛ یاری، منیر (۱۳۹۳)؛ «تحلیل نقش و کارکرد مکان‌های نمادین شهرها در تحولات سیاسی، مطالعه موردی: میدان التحریر مصر»، *دو فصلنامه علمی - پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، دوره ۲، ش ۲، صص ۱۶۱-۱۲۹.
- سوادکوهی‌فر، ساسان (۱۳۷۸)؛ *میدان‌های تهران در گذر زمان*، انتشارات بهراد.
- شکویی، حسین (۱۳۸۵)؛ *اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، ج ۱*، انتشارات گیتاشناسی، ج ۸.
- صفائی، ابراهیم؛ تاریخچه میدان توپخانه (۱۳۴۶)؛ ناصرالدین شاه در مذاکره خرید اسلحه از امریکا عزل ناصرالملک رئیس قورخانه، ادبیات و زبان‌ها: نگین، ش ۳۲، صص ۴۴-۴۳.
- عباس‌زاده، شهاب؛ گوهری، حمید (۱۳۹۳)؛ فضاهاى معنا محور و میادین اجتماعى در شهرسازی اسلامی رکن گمشده (فضاهای تعاملی) در کلان شهرهای ایرانی - اسلامی امروز، شهرپایدار، دوره ۱ ش ۱، صص ۱۹۱-۱۶۴.
- فکوهی، ناصر؛ سیارپور، فاطمه (۱۳۹۳)؛ شهر به مثابه بدن: نگاهی انسان‌شناختی به میدان امام خمینی (توپخانه) تهران با تأکید بر رابطه کالبد انسانی و فضای شهری، *پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران*، دوره ۴ ش ۲، صص ۴۹-۲۹.
- فیضی، محسن؛ اسدپور، علی (۱۳۹۲)؛ «فرآیند بازآفرینی منظر میادین شهر تهران با هدف ارتقای تعاملات اجتماعی شهروندان»، *فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات شهری*، ش ۷.
- قبادیان، وحید؛ رضایی، محمد (۱۳۹۲)؛ نخستین میدان مدرن شهر تهران، بررسی دگردیسی تاریخی - فضایی میدان‌های کهن تا دوره مدرن، *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، دوره ۴۵، ش ۴، صص ۱۹۶-۱۷۷.

- گلمکانی، محمد؛ سارانی، کامبیز؛ اجیلیان‌ممتاز، شیوا (۱۳۹۲)؛ بررسی و ارائه راهکارهای مؤثر بر ایجاد هویت در میادین ورودی شهرها (نمونه موردی میدان آزادی تهران)، کنفرانس معماری و شهرسازی توسعه پایدار؛ با محوریت از معماری بومی تا شهر پایدار، صص ۹-۱.
- محمدزاده مهر، فرخ (۱۳۸۱)؛ **میدان توپخانه تهران: نگاهی به سیر تداوم و تحول در فضاهای شهری**، زمستان، انتشارات پیام سیما، وزارت مسکن و شهرسازی معاونت شهرسازی و معماری.
- مدنی‌پور، علی (۱۳۷۸)؛ **فضاهای عمومی و خصوصی شهر**، ترجمه فرشاد نوریان، انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- ----- (۱۳۷۹)؛ **طراحی فضای شهری: نگرشی بر فرایندهای اجتماعی و مکانی**، ترجمه فرهاد مرتضایی، انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران).
- مشکینی، ابوالفضل؛ قاسمی، اکرم؛ حمزه‌نژاد، مهدی (۱۳۹۵)؛ «ارزیابی شهر جدید هشتگرد بر مبنای اصول شهرسازی ایرانی اسلامی»، **فصلنامه مطالعات ملی**، ۶۸، س ۱۷، ش ۴، صص ۵۸-۳۹.
- نوفل، سیدمحمدرضا؛ کلبادی، پارسین؛ پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۸)؛ بررسی و ارزیابی شاخص‌های مؤثر در هویت شهری (نمونه موردی محله جلفا در شهر اصفهان)، **نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر**، دوره ۲، ش ۳، صص ۶۹-۵۷.
- Armin. Abbasian (2016); **Importance of Urban Squares as Public Space in Social life**, A New Design of Fisktorget in Karlskrona City. Supervisor: Bo Löwendah. Examiner: Professor Abdellah Abarkan. Date: 2016/08/16, Blekinge Institute of Technology Karlskrona, Sweden, 1-145.
- Juliana Furlaneto Benchimo, Ana Paula do Nascimento Lamano-Ferreira, Mauricio Lamano Ferreira, Tatiana Tucunduva Philippi Cortese, Heidy Rodriguez Ramos (2017), **Decentralized management of public squares in the city of São Paulo, Brazil: Implications for urban green spaces**, Land Use Policy 63(2017) 418-427.
- Niloufar Vadiatia, Ali M. S. Kashkoolib (2011); **Environmental sustainability of newly developed city squares in historic cities: Case study of Isfahan-Iran**, 2011 International Conference on Green Buildings and Sustainable Cities, Procedia Engineering 21 (2011) 829-837.
- Silvia Raškovi'c, Reinhold Decker (2015); **The influence of trees on the perception of urban squares**, Urban Forestry & Urban Greening, 14 (2015) 237-245.
- Zahra Khodabakhshi; **Structural Elements of Urban Squares from Tradition to Modernity in Iran: A Comparative Study of Isfahan's Naghsh-e-Jahan Square and Tehran's Toop Toop-khaneh Square**. Volum 4, Issue5: 522-528.